

BAHO MUNOSABATLI BIRLIKLARNING TILSHUNOSLIKDA O'RGANILISHI

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi

Erkinova Marxobo G'ayrat qizi

erkinovamarhabo8@gmail.com

Anotatsiya. Maqolada baho munosabatli birliklarning jahon va o'zbek tilshunosligida o'rganilishi haqida so'z yuritiladi. Baho tilshunoslikda semantik kategoriya sifatida semasiologik va onomosiologik tahlil etilishi, nominatsiya masalasiga e'tibor beriladi. Subyektning obyektga bo'lgan bahosini lisoniy va nolisoniy omillar orqali ifodalanishi haqida fikrlar keltiriladi.

Kalit so'zlar: nominatsiya, baho kategoriyasi, referent, semantik struktura, denotat, qiyoslash, etalon, nutq subyekt, nutq obyekt, modal kategoriyasi.

Til - har bir millatning ma'naviy - ma'rifiy yuksalishini yuksaltiruvchi kuch hisoblanadi. Inson nutqi kimga yoki nimaga qaratilganligi, qanday niyat bilan sodir etilganligi masalasi tilni mantiqiy nuqtai nazardan o'rganish va baho berish bilan uzviy bog'liqdir. Ilmiy adabiyotlarda "baho" tushunchasi, bahoning til tabiati va tiplari, baho maqomining lingvistik kategoriyalari masalalarining hajmi va mazmunini o'rganish sezilarli darajada rivojlanmoqda.

Tilga mantiqiy yondashish natijasida til sathi birliklarining mantiqiy jihatlari aniqlanmoqda va logik kategoriyalar muhokama qilinmoqda. Har qanday mantiqiy munosabat til birliklari orqali ifodalanadi. Shu qatorda baho munosabatlari, ularning obyektiv borliqda mavjudligi, tushuncha sifatida inson ongida paydo bo'lishi, uning turlari, mezonlari kabi masalalar falsafa va mantiqning o'rganish obyekt, sanalsa, bahoning tilda namoyon bo'lishi uni

ifodalovchi fonetik, leksik, morfologik, sintaktik, paralingvistik vositalar, baho semantikasi kabi masalalar tilshunoslar tomonidan o'rganiladi. Agar mantiq ilmida qiyosiy va mutloq baho munosabatlari mavjud bo'lsa¹, tilda sifat darajalari sinonim so'zlarda ma'no nozikliklari mavjuddir. Agar voqelikda inkor va tasdiq, ijobiy va salbiy munosabatlar mavjud bo'lsa, tilda inkor va tasdiq gaplar, bo'lishli va bo'lishsizlik, ijobiy va salbiy bo'yoqdorlik, antonomik munosabatlar ahamiyatli ekanligidan dalolat beradi. Baho munosabatlari mantiq va tilshunoslik fanlarining dialektik holati asosida o'rganiladi. Mashhur faylasuf V.P.Tugorinov baho munosabatlarining mohiyati haqida gapirib, bahoni hozirgi zamonda jamiyat va tabiatning rivojlanishi, takomili va hatto o'zgarishi uchun eng ahamiyatli kategoriya sifatida baholaydi².

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan baho munosabatlari logik – tilshunoslar, semantika bilan shug'ullanuvchi E.M. Volf, N.D. Arutyunova, S.S. Xidikel, G.G. Kashel, A.A. Ivin kabi olimlar asarlarida yoritila boshlandi. E.M. Volf bahoni funksional – semantik jihatdan tekshirsa, N. D. Arutyunovada aksiologik masala falsafiy asosda olinadi va tadqiqot logik – semantik yo'nalishda olib boriladi.

S.S.Xadikel G.G. Kashel tadqiqotlarida baho ifodalovchi leksik vositalarning semantik xarakteristikasi beriladi va faqat barcha tomondan leksemalar e'tiborga olinadi. N.D. Arutyunova ikki xil nopredmet obyektini ajratishni kifoya deb biladi: narsalar (holat, xususiyat, hodisa) va faktlar (asosan propozitsiyalar). Birinchisi insonning obyektiv borliqqa munosabatini bildirsa, ikkinchisi borliqning inson ongiga singib borishini bildiradi. U o'z fikrini davom ettirib, birinchi guruhga quyidagi parametrlarni kiritish mumkinligini aytadi: harakatlanish va harakatsizlik, harakat yoki holatning darajalanishi, natijalilik va natijasizlik va hokazo. Ikkinchi holat uchun

¹ Ивин А.А. Основания логики оценок. МГУ. 1970

² Тугоринов В.П. Оценностях жизни и культуры. М, 1960

belgilarga qarab ajratish xarakterli bo‘lib haqiqat va faraziy (tahminiy) haqiqat va yolg‘on tasdiqlash va rad etish singari xususiyatlar olinadi³.

Baho ma‘nosi obyekt va subyekt munosabatlari asosida yuzaga chiqadi. Bahoning belgisi obyektga bog‘liq bo‘lib shu asosda ijobiy yoki salbiy munosabat yuzaga keladi. Baho munosabatining lisoniy tomoni semantik strukturada o‘z ifodasini topgan. Baho ma‘nosi predmet yoki harakatning belgi (keng ma‘noda qiymat) munosabatini ifoda etgani uchun ko‘p holda sifatlar va ravishlar baho ma‘nosini tashuvchi so‘zlar hisoblanadi. Baho ifodasi lisoniy jihatdan turli vositalar yordamida amalga oshiriladi. Nominatsiya masalasi juda keng bo‘lib, bir necha planda o‘rganiladi. Nominatsiya tushunchasi va terimini tildagi ma‘nodor birliklarning (so‘z, so‘z formalari, gaplar) hosil bo‘lishi va qanday atama haqidagi tilshunoslik nazariyasi va metodlari bilan bog‘liq. Nominatsiya oddiygina biror narsani ko‘rsatish yoki atash protsessi emas, balki bir yo‘la bilish va kommunikatsiya protsessi hamdir⁴.

Nominatsiyada obyektiv borliqdagi predmetlarni hodisa va narsalarni atash so‘zning denotati yoki referenti bo‘lib xizmat qiladi. So‘z morfema va boshqa til birliklari ma‘lum predmetni atash bilan birga ular o‘rtasidagi munosabatlarni ham aks ettiradi. Denotatlarning til birliklari orqali atalishi va birinchi bor qo‘llanishi birlamchi nominatsiya deyiladi⁵.

Biroq til birliklari o‘z referentlariga munosabatini doim saqlab turmaydi. Shu tufayli tilda semantik assimetriya mavjud bo‘lib, bu tildagi semantik o‘zgarishlarni keltirib chiqarishda muhim rol o‘ynaydi. Nominatsiya masalasi tilning tafakkur, obyektiv borliq, psixologiya, semiotika bilan bog‘liq tomonlarini yoritishda muhimdir. Nom qo‘yish inson tomonidan bajariladi. Insonning o‘z tilidagi nomlarni qo‘yishi ma‘lum tajriba yordamida amalga oshiriladi. Odam ma‘lum predmet yoki hodisaga nom qo‘yishda uning belgilarini his etadi, ular haqida tushunchaga ega bo‘ladi va o‘zining

³ Арутюнова Н.Д. Об объекте общей оценки. ВЯ. 1985 № 3

⁴ Баскаков Н.А. ва бошвалар. Умумий тилшунослик. Г., 1979, 109-б.

⁵ Салимов Р. Ўзбек тилида такрорий номланиш масаласи. Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. 4-сон, 26-бет.

protsessida, odamning fikrlash qobiliyati yordamida nom tanlash amalga oshiriladi. Odamning fikri material jihatdan tovush formasida ifoda etilib, bu tovushlar birikmasi ma'lum urg'u va ohang yordamida biror predmet yoki predmetlar guruhining bir aniq vakiliga tegishli ma'noni namoyon etadi. Shu jihatdan ma'no odam ongining eng zarur hosil qiluvchi elementi hisoblanadi⁶.

Tildagi ma'nolar zaminida jamiyatda ijtimoiy odatiy tus olgan vositalar yotadi. Bu protsesslar borasida odamlar obyektiv borliqni biladi va o'zgartiradi. Til orqali kommunikatsiya protsessida biror predmetning nomini atash bilan eshituvchida shu predmetning shakli, xususiyati va belgilari haqida taassurot hosil bo'ladi. Eshituvchi va predmetni boshqa predmetga va uning belgilariga qiyoslaydi. Biroq qiyoslash uchun mantiqiy (logik) asos bo'lishi zarur. Biror abstrakt tushuncha predmet bilan qiyoslanmaydi. Balki bir predmetning boshqa predmet bilan qiyoslash natijasida ular ongli ravishda his etiladi. Boshqacha aytganda, shu narsalarning inson ongida shakli chiziladi va nom beriladi. Qiyoslash orqali nom berish ham baho hisoblanadi. Subyekt obyektning xususiyatlarini o'rganib, his qilgandan so'ng, unga o'z munosabatini bildirgan holda baho beradi. Nominatsiyani tipologik klassifikatsiya qilish natijasida uning quyidagi aspektlari aniqlangan: 1.Nominatsiyalar ierarxiyasi. 2.Nominatsiyalarning funksiyalari. 3.Ataluvchi obyekt. 4.Nom qo'yishning strukturasi (tashqi formasi). 5. Nom qo'yish vositalari (shu jamladan, ichki formasi). 6. Nutq subyeksi va adresati (shu jumladan, sotsial va informativ aspektlar hamda subyektning obyektga bo'lgan subyektiv munosabati). 7.Nominatsiyalarning paradigmatic aspektdagi munosabatlari. 8.Nominatsiyalarning sintagmatic aspektdagi munosabatlari. So'zlarning etimologik jihatdan kelib chiqishi obyektiv bo'lib, u so'zning obyektiv tabiati bilan bog'liq bo'lmaydi. Chunki so'z aniq va mavhum tushunchaning biriligidir. Shu sababli nominatsiyada ham faqat so'zning etimologiyasiga e'tibor berilmay, ma'no doirasini kengayishini ham

⁶ Бакаков Н. А. ва бошқалар. Умумий тилшунослик. Т. 1979. 110-бет.

hisobga olish zarur bo'ladi. Shu sababli so'zlarning kelib chiqishini tasnif qilishda ularning etimologiyasidagi o'xshashlik va farqli alomatlar orqali bir predmetning nomi ikkinchi predmetga ko'chirilgani ma'lum bo'ladi. Nominatsiyalar faqat leksik vositalar bilan yuzaga kelmay, balki grammatik va stilistik vositalar yordamida ham namoyon bo'ladi. Lekisik vositalar orqali nom qo'yish mustaqil nominativ funksiyaga ega bo'lsa, grammatik va stilistik vositalar yordamida tuzilgan nomlar mustaqil nominativ funksiyaga ega emas. Masalan, (tulki) yovvoyi hayvon va tulki (odam) kabi. Keyingi nom belgi orqali ko'chirilgan stilistik nominatsiya sanaladi. Bunda ifodalanovchi va ifodalanmish o'rtasida munosabat mavjud bo'lib, obyekt nom olmoqda va baholanmoqda. Nominatsiyaning turli aspektlari, turlari, ularning til va nutqdagi xususiyatlari va hokazolar hali yetarli ravishda o'rganilgan emas. Nominatsiya murakkab masala bo'lib, har tomonlama tekshirishni talab qiladi. Indivud yoki so'zlovchining obyektiv borliqqa yoki o'z nutqiga o'zi tomonidan belgilanadigan salbiy yoki ijobiy munosabati grammatikada modal kategoriyasi termini bilan yuritiladi⁷.

Hozirgi kunda kognitiv lingvistikaning umumiy muammolaridan biri hisoblangan aksiologik munosabatning til sathida o'rganilishi muhim ahamiyatga ega. Tilshunoslikda funksional yo'nalishning rivojlanishi, pragmatik aspektga murojaat baho fenomenining nafaqat g'arb tilshunosligida, balki rus tilshunosligida ham markaziy o'rinlardan birini egallashiga turtki bo'ldi. Ilmiy adabiyotlarda "baho" tushunchasi, bahoning til tabiati va tiplari, baho maqomining lingvistik kategoriyalari masalalarining shakli va mazmunini o'rganish ancha faollashtirilmoqda.

O'zbek tilshunosligida tilning turli sathlarida baho ifodalovchi vositalarni aniqlashga bag'ishlangan A.G'ulomov, A.Hojiyev, R.Qo'ng'urov, Y.Tojiyev, R.Rasulov, G'.Qambarov kabilarning ishlari mavjud.

⁷ Ўзбек тили грамматикаси. 1 том. Т. 1975, 585-бет

Baho munosabati XX asrning 70-80- yillarida formal logika tadqiqi asosida yuzaga kelgan yo‘nalish bo‘lib, garchi unda ilgari ba’zi tadqiqotlarda turli aspektlarda yoritilgan bo‘lsa ham mukammal va keng doirada o‘rganishga keyingi yillarda kirishildi.

Baho ma’nosi obyekt va subyekt munosabatlari asosida yuzaga chiqadi, ya’ni so‘zlovchi (subyekt) obyektдан ta’sirlansa yoki unga o‘z munosabatini bildirish istagi tug‘ilsa, u o‘z fikrini bayon qiladi. Natijada baho munosabati yuzaga chiqadi. Bahoning belgisi obyektga bog‘liq bo‘lib, shu asosda ijobiy, neytral, salbiy munosabatlardan biri oydinlashadi. Ijobiy yoki salbiy baho betaraf (neytral) ma’noli leksemadan qancha uzoqlashib borsa, ijobiylik va salbiylik ma’nolari shu darajada kuchayib boradi. Bunday ko‘rinishda obyektga ijobiy yoki salbiy baho berish jarayonida darajalanish⁸ xususiyati yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Baho munosabatining lisoniy tomoni semantik strukturada o‘z ifodasini topadi. Baho semantik kategoriya sifatida tilshunoslikning tekshirish obyektiga kiradi. Baho tilshunoslikda semantik kategoriya sifatida semasiologik va onomasiologik tahlil etiladi. Bunday tahlil etishda bahoning semantik elementlari e’tiborga olinadi. Shu jihatdan bahoni yuzaga keltiruvchi birliklar qaysi sathga (fonetik, leksik, morfologik, sintaktik va hatto ekstrolingvistik unsurlar va b.) mansub bo‘lishidan qat’iy nazar, ularning ma’no qirralari tahlilga tortiladi. Baho munosabatini ifodalovchi birliklarning bo‘yoqdorligini oshirishda ular bog‘lanib kelgan so‘zlar ham sezilarli darajada muhim ahamiyat kasb etadi. Baho munosabatli birliklarni qo‘llaganimizda ongimizda ular bog‘lana oladigan so‘zlar, birikmalar, shunday so‘zlar ishtirokidagi til birliklari yaqqol gavdalanadi. Tahlil jarayonida subyekt va obyekt o‘rtasidagi shartnomaviy munosabatni e’tiborga olib ish ko‘rish muhim ahamiyatga ega.

Bu haqda R.Qo‘ng‘urov o‘z qarashlarini bayon etib, shunday deydi: “Ijobiy yoki salbiy munosabat turli yoki salbiy munosabat turli xil formalar

⁸ Darajalanish atamasi haqida qarang: Bozorov O. O‘zbek tilida darajalanish: Filol. fanlari d-ri ... dis. avtoref. - T., 1997.

(morfologik), ayrim soʻzlar (leksik), konstruksiyalar (sintaktik), forma va soʻzning qoʻshilishi (leksik-morfologik), intonatsiya (fonetik) yordamida ifodalanadi”⁹.

Ular soʻzlardan kichik birliklar orqali, shuningdek, soʻzlar, soʻzlardan katta birliklar orqali va hattoki supersegment vositalar yordamida bayon qilinarkan, bu jarayon noverbal vositalar orqali ham amalga oshishi mumkin boʻladi. Soʻzlovchi oʻzining ijobiy yoki salbiy munosabatini bildirishda qoʻshimcha jest va mimikalardan ham foydalanadi¹⁰.

Til shunchaki maʼlumot uzatish quroli emas, balki insonning borliqdagi narsalarga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatini (bahoini) shakllantiradigan tizimdir. Baho maʼnosi obyekt va subyekt munosabatlari asosida yuzaga keladi, yaʼni soʻzlovchi (subyekt) obyektдан taʼsirlansa yoki unga oʻz munosabatini bildirish istagida boʻlsa, u oʻz fikrini bayon etadi. Natijada baho munosabati yuzaga keladi. Bahoning belgisi obyekt bilan uzviq aloqada. Shunga koʻra ijobiy, neytral, salbiy munosabatlardan biri reallashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Арутюнова Н.Д. Об объекте общей оценки. ВЯ. 1985 № 3
2. Баскаков Н. А. ва бошқалар. Умумий тилшунослик. Т. 1979. 110-бет.
3. Darajalanish atamasi haqida qarang: Bozorov O. Oʻzbek tilida darajalanish: Filol. fanlari d-ri ... dis. avtoref. – T., 1997.
4. Ивин А.А. Основания логики оценок. МГУ. 1970\
5. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yoʻnalishlari (“Lingvistika” yoʻnalishidagi magistrlar uchun oʻquv qoʻllanma). – Andijon. 2006.
6. Qambarov Gʻ. Baho lisoniy va mantiqiy kategoriya sifatida. Oʻzbek tilshunosligining dolzarb masalalari...Andijon, 1995

⁹ Qoʻngʻurov R. Subyektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari. – T.: Fan, 1980. 42-b

¹⁰ Qoʻngʻurov R. Koʻrsatilgan adabiyot. 54-b.

7. Qo'ng'urov R. Subyektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari. – T.: Fan, 1980.
8. Салимов Р. ўзбек тилида такрорий номланиш масаласи. Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. 4-сон, 26-бет.
9. Тугоринов В.П. Оценностях жизни и культуры. М, 1960
10. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М. 19
11. О'бек тили grammatikasi. I tom. Т. 1975, 585-b

Internet materiallari:

1. www.google.uz
2. www.ref.uz
3. Google.uz...http://www
4. Ziyonet.uz